

segéddé neveztetett ki, aki azonban a könyvtár és a tudomány nagy veszteségére alig egy évi hivataloskodása után elhunyt. Dr. Schönherr Gyula levéltárnok a könyvtár hivatalos kiadványának, a Magyar Könyvszemlének ideiglenes szerkesztője pedig a folyóirat szerkesztésével véglegesen megbízott.

A könyvtár tisztviselői közül hivatalos kiküldetésekből a következők vettek részt: Fejérpataky László igazgató-őr Pozsonyban a Lanfranconi-féle könyvgyűjtemény megbecslése és átvétele, továbbá Mágócson és Aradon egy-egy felajánlott könyvtár megtekintése, Schönherr Gyula levéltárnok Münchenben a lobrisi könyvtár árvereztetése és Dr. Erdélyi Pál Alsó-Hrabóczon a báró Balassa-levéltár átvétele czéljából.

A könyvtár tisztviselői közül a Magyar Nemz. Múzeum megfelelő rovalából nyert anyagi segélylyel Kereszty István segédőr tett hosszabb tanulmányutat, mely alkalommal a müncheni, augsburgi, stuttgarti, karlsruhei, strassburgi, mannheimi, frankfurti, mainzi, aacheni, kölni, nürnbergi, regensburgi és bécsi könyvtárakban (összesen 19-ben) tanulmányozta a hírlapok gyűjtési és kezelési módját.

AZ 1494-IKI ZENGGI GLAGOLITA MISEKÖNYV.

ÁSBÓTH OSZKÁRTÓL.

— Első közlemény. —

(Két melléklettel.)

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára 1885 május 1-én Münchenben a Lobris-féle könyvtár árverezése alkalmával egy 1494-ben Zenggben nyomtatott glagolita misekönyvet vett. Kötelességemnek tartom, hogy e nagy áldozat árán megszerzett könyv¹ rendkívüli becsére rámutassak és azt beleillesztve egy nagy kulturális mozgalomba, a melynek csak egy láncszeme, kellő világitásba helyezzem.

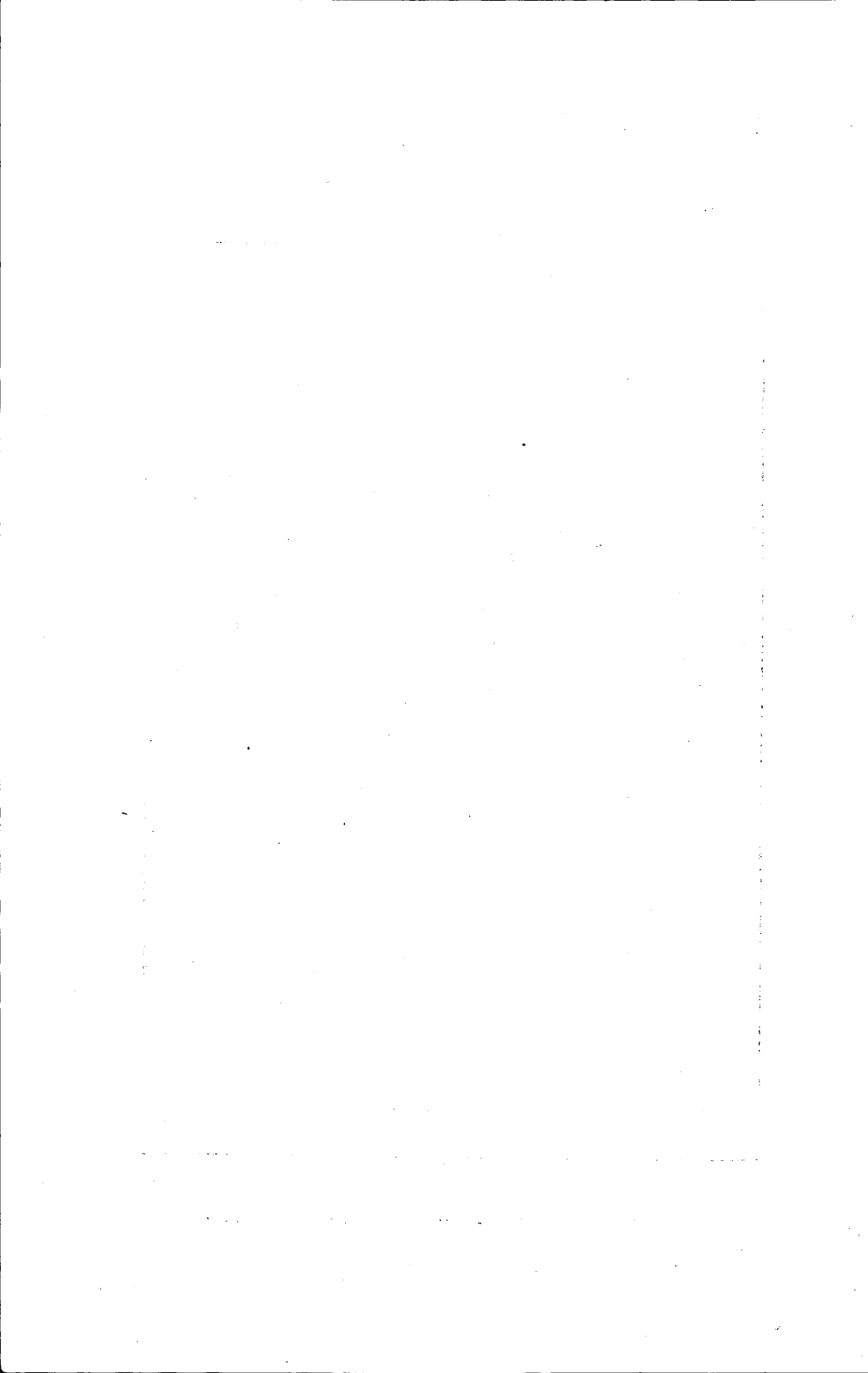
Tekintve azt, hogy a könyv, amelylyel itt foglalkozni kívánok, a vele kapcsolatban álló művelődéstörténeti mozzanatoknál

¹ A zágrábiak erős versengése következtében a könyv ára fölment 1505 márkára!

Quod est regnum dei... (The text is written in a highly stylized, angular Gothic script with several large decorative initials. The text is arranged in two columns, with a large initial at the start of each column.)

Az Athenaeum nyomása

Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyv kezdő lapja.

fogva korántsem csak szlávistákra nézve érdekes, szükséges, hogy némi fogalmat adjak a távol állóknak is a glagolita szó jelentéséről és a glagolita írásnak Horvátországban való elterjedéséről. Glagolita betűknek nevezzük azokat a betűket, melyeket Czirill, a szlávok apostola állított össze arra a célra, hogy a tőle alapított szláv isteni tiszteletre szükséges egyházi szövegeket írásba foglalhassa. Hogy mégis nem a glagolita íráshoz, hanem a bolgároknál, szerbeknél és oroszoknál elterjedt és még ma is divó íráshoz tapadt a czirill elnevezés, az könnyen érthető. Hiszen tudvalevő dolog, hogy Czirill műve, a szláv isteni tisztelet, a keleti egyházban teljes egészében fönmaradt; érdekes, de egy cseppet sem meglepő vonás tehát, hogy a keleti egyházhoz tartozó szlávoknál még az írás is, amely olyan szoros kapcsolatban áll ezzel a nemzeti isteni tisztelettel, Czirill nevét viseli, ámbár nem Czirilltől származik, hanem semmi egyéb, mint a görög majuskulának a glagolita írás hatása alatt végrehajtott alkalmazása a szláv hangok leírására. A viszonyok a nyugati egyházban egészen mások voltak. Róma féltékenyen őrködött szláv hívei felett, hogy valamikép egyeknek ne érezzék magukat a keleti egyházhoz tartozó szlávokkal. Csehországban és Lengyelországban csírájában elfojtja a nemzeti szláv isteni tiszteletet, a horvátok közt, a hol arra gyöngének bizonyúl, ment, amit menteni lehet, elnyomja azt a hagyományt, amely könnyen áthidalhatná a tőszomszédságban élő, egy nyelven beszélő, de más hitet valló szláv testvérek közt mesterségesen készített úrt: Czirill műve jórészt életheben marad ugyan és mély gyökeret ver a népnél, maga a Czirilltől származó írás még mai napig sem halt ott teljesen ki, de hívják mindenféle néven, csak nem czirillnek, míg végre reáragad a sokféle módon magyarázott *glagolita* név.¹

¹ A ma már egyedül használt *glagolita* elnevezés helyett a régibb időben mindenféle neveket találunk; hívják azt az írást szlávznak, bolgárnak, horvátnak, Szent-Jeromos-félenek stb. Glagolita írásnak nevezik először a Tübingában 1560-ban és a következő években nyomtatott glagolita könyvek, amelyek a reformatio szolgálatában álltak, de már egy századdal előbb beszélnek *glagolita* papokról, úgy hogy Kopitar szellemes magyarázata aligha fején nem találta a szeget. Az ő véleménye szerint *glagolita* (horv. *glagoljaš*) névvel nevezte a nép azokat a papokat, akik egyházi szláv nyelven végezték az isteni tiszteletet, mivel az egyházi szláv könyvekben minduntalan ismétlődik a horvátban ismeretlen *glagolati* »mondani« ige, így pl. mindjárt az evangéliumi szö-

Glagolita betűkkel vannak írva a legfontosabb, az eredeti fordítást leghívebben visszatükröző egyházi szláv kéziratok, élükön az úgynevezett Zographos evangelium, csakhogy ezek a betűk eltérnek kicsikét a mellékleteinken láthatóktól, a mennyiben a szögletes vonások helyett nagyobbára gömbölyűket, a négyszögecskék helyett kis köröket találunk. Jagić érdeme, hogy a legújabb időben fölfedezett kéziratföredékek alapján kimutatta, hogy a gömbölyű írás régebben a horvátoknál is ismeretes volt, és hogy a szögletes csak későbbi fejlődés.

De nemcsak a horvátoknál használt glagolita írásjelek származnak Czirilltől; maga a horvát glagolita egyházi iratokban található szöveg is lépten-nyomon elárulja a szoros kapcsolatot, amelyben ez az irodalom Czirill működésével áll, úgy hogy ezek a körülmények kétségtelenné teszik, hogy a szláv isteni tisztelet vagy még Czirill életében terjedt el a horvátokhoz, vagy nemsokára az ő, illetőleg bátyja halála után került oda, mikor a szláv apostolok tanítványai szerteszéjjel szóródtak. Mire a történet teljes fénye először ráesik az eseményekre, azt találjuk, hogy a glagolita, azaz a nemzeti isteni tisztelet egyes helyeken már igen erős gyökeret vert. 1248-ban és 1252-ben keltek azok a nevezetes okiratok, a melyek legalább két ponton olyan éles körvonalakban tüntetik föl a helyzetet. Az 1248-ban kelt iratban IV. Inceze pápa megengedi a zenggi püspököknek hozzá intézett kérésére,

vegek élén: *V ono vrême glagola Isus »in illo tempore dixit Jesus.«* Safařík a Památky hlholského písemnictví cz. művében (XXVI. l.) fölemlíti, hogy Szent-János evangéliumában, 4. fej. 5—42-ig 24-szer fordul elő a *glagola* szó. Ennek a *glagolita*, = *glagoljaš* elnevezésnek első nyomát véletlenül a Muraközben találjuk 1448-ban »Fridericus comes Cilejæ . . . »ob singularem quam ipse et alii Christi fideles partium illarum ad b. Hieronimum . . . gerunt devotionis affectum, aedificari (ecclesiam in Strido) in forma trifolii curaverat ac quibusdam religiosis *glagolitis* . . . contulerat. Bedekovich, Nat. sol. S. Hieron. 303. Archiv für slavische Philologie, IV. k. 434. l. Nyilvánvaló sajtóhiba, ha Jagić »Weiterer Beitrag zur Feststellung der Grenzen des dalmatinisch-kroatischen Glagolismus im XV—XVII. Jahr.« (u. ott, VI. k. 615. l.) megjelent cikkecskéjében azt mondja, hogy »Im IV. Bde dieser Zeitschrift (S. 433 ff.) habe ich eine Abhandlung des kroatischen Geschichtsforschers Jo. Tkalčić verwerthet, um die grosse Ausdehnung des Glagotismus in der Agramer Diöces während des XIV. u. ff. Jahrh. nach(zu)weisen.« E tollhiba azonban belesúszott Geitler nagy munkájába is (Die albanesischen und slavischen Schriften, 174. l. 177. fej.) és azért nem árt külön fölhívni reá a szakemberek figyelmét.

hogy egyházmegyéjében ezentúl is megtarthassák a glagolita isteni tiszteletet.¹ Az érdekes bullából kitetszik, hogy a glagolita isteni tisztelet több helyen gyakorlatban volt, hogy a pápa tehát csak egy régi szokásra adta sanctióját; kitetszik belőle az is, hogy már akkor is Szent-Jeromos nevével hozták kapcsolatba a glagolita írást. A másik pápai bulla, amely 1252-ben kelt és ugyancsak IV. Ince pápától származik, a vegliai püspökhöz van címelve és tudatja vele, hogy a pápa helybenhagyja a castelmuschioi benzéések kérését, hogy ezentúl is bántatlanul glagolita könyvekből végezhessek az isteni tiszteletet.²

Itt sincs újításról szó, csak egy régi szokás szentesítéséről, amely szentesítés hasznos, sőt szükséges volt, mert a nemzeti glagolita isteni tisztelet akkor is, később is folyton ki volt annak téve, hogy egy-egy olasz eredetű, vagy akár csak olasz érzelmű főpap üldözze és a lehető legszűkebb határok közé szorítsa.³ Hisz

¹ »Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Slavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et terrae consuetudinem, in qua existis episcopus, imiteris, celebrandi divina secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur attendentes, quod sermo rei et non res est sermoni subjecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus, ubi de consuetudine observantur praemissa, dummodo sententia ex ipsius varietate litterae non laedatur, auctoritate praesentium concedimus postulatum. Datum Lugduni. IV. Kal. Aprilis, Pontificatus nostri anno quinto.« Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, I. k. 78. l. 98. sz.

² »Dilecti filii abbas et conventus onasterii sancti Nicolai de castro Muscla ordinis s. Benedicti tue diocesis nobis humiliter supplicarunt, ut cum ipsi, qui Sclavi existunt, et sclavicas litteras habeant, discere latinas litteras non possunt, eis, ut in litteris sclavicis secundum ritum ecclesiae Romanae divina officia valeant celebrare, prout iidem et praedecessores sui facere consueverunt, licentiam concedere curaremus. De tua itaque circumspectione plenam in domino fiduciam obtinentes, praesentium tibi auctoritate concedimus, ut super hoc facias, quod videris expedire.« U. o. 79. l. 103. sz.

³ Hogy még e században is milyen harc folyt néha a glagolita isteni tisztelet körül, arra klasszikus példává vált Lussin (Lošinj) esete. A harc 1802-ben tört ki és három évig tartott, míg a szigetecske a pozsonyi béke határozata szerint francia kézre nem került. E harc kezdetén Fedrigo Iván plébános arra hivatkozott, hogy Zengben is beszüntették már a glagolita isteni tiszteletet, erre Petrina Fülöp, Lussin előljárója, küldöttséget meneszt Zengbe, Milanés Iván püspöki helyetteshez és tőle sok tekintetben érdekes

épen e két idegen elem, az olasz és a horvát versengése fokozta a glagolita isteni tisztelethez való ragaszkodást a horvátoknál, ez teszi érthetővé, hogy a glagolita isteni tisztelet épen azon a területen vert legmélyebb gyökeret, ahol vegyes a lakosság.

Az említett két pápai bulla oda vezet bennünket Zengg városába és a vele szemben fekvő Veglia szigetére és azzal rámutat két főtáborra, ahol a glagolita isteni tisztelet századokon keresztül uralkodott. Bennünket ezúttal Zengg érdekel jobban, amely azzal vonja magára figyelnünket, hogy az első horvát város, amely nyomdát állít föl, még pedig glagolita nyomdát.

I.

A zenggi nyomda föllállítása és Baromié Balázs.

Még másfél évvel ezelőtt mind azt hitték a szakemberek, hogy Zenggbe csak 1507-ben került az első nyomda. A most már a Magyar Nemz. Múzeumban őrzött glagolita misekönyv derített váratlan világosságot erre a kérdésre, de magukra a vele együtt Zenggben nyomtatott misekönyvekre is, mert eddig biz azokról is azt hitték, hogy nem kerülhettek ki előbb a sajtó alól, mint 1507-ben. Misekönyvünkről egészen a legeslegújabb ideig úgy szóltak, hogy az 1507 körül vagy 1507-ben Zenggben nyomtatott glagolita misekönyv. Brčić Iván még közelebbről próbálta nyomtatásának idejét meghatározni és arra a végeredményre jutott, hogy valószínűleg 1509 márczius havában készült el teljesen.¹ Lássuk csak, hogy keletkezettek ezek a téves föltevések! Zenggben 1507-ben napvilágot látott egy glagolita könyv, amelynek czime *Naručnik*

választ kap, amelyből csak egy jellemző apróságot akarok ide iktatni: »Non fia mai vero, che da un anno a questa parte cessata sia nella cattedrale chiesa di Segna la liturgia illirica ed introdottasi la latina. Quanto antiche sono le memorie di questo vetustissimo capitolo, tanto sono quelle dell' officatura illirica nel medesimo, della fedele osservanza di cui è cois tenace e geloso, che *ad ogni canonico incombe d'imperare entro tre mesi dal suo ingresso nel capitolo il glagolismo sotto pena di amissione de proventi.*« Ljubić Simon, Borba zu glagolicu na Lošinj. Rad jugoslavenske akademije, LVII. k. 150—187. l.

¹ Njekoliko staroslovenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom cz. csak halála után megjelent cikkében. Rad jugosl. akademije LIX. K. 170. l.

Plebanuševi (Manipulus curatorum). Utóiratában van egy hely, amelyet úgy érthettek és tényleg úgy is értettek mindeddig, hogy ez az első Zenggben nyomtatott könyvről szól. Az utóirat így kezdődik: »Ez a könyv, amelyet Manipulus curatorumnak neveznek, nyomtatott Zenggben a tisztelt Bedričić Szilveszter főesperes és zenggi vikárius úr rendeletére.« Erre bennünket e helyen nem érdeklő részletek következnek, végződik pedig az utóirat ekkép; »A nyomtatást végezte Zenggi Gergely mester, *aki külön e dolog miatt eljött Velenczéből*, és elvégezték az említett főesperes házában megváltónk 1507-ik évében, augusztus havának 27-ik napján.«¹ Ezt az utóiratot mindig úgy értették, hogy Bedričić Szilveszter felszólítására eljött a zenggi születésű Gergely mester nyomdájával együtt Zenggbe, hogy tehát az első zenggi nyomda föllállítása e két férfiú érdeme és hogy a *Naručniki plebanuševi* az első e nyomdából kikerült könyv. Mivel most már a zenggi misekönyv szakasztott ugyanazokkal a betűkkel van szedve, alakja is tökéletesen ugyanaz — hogy a zenggi misekönyvben a 2 hasábos lapon 37 sor, a *Naručniki plebanuševi*-ben csak 35 sor van, az lényegtelen különbség, — mivel továbbá teljes, utóirattal ellátott példányt eddig nem ismertek, a mi misekönyvünket ugyan Zenggben, de csak a *Naručniki plebanuševi* után nyomtatottnak vélték, ami annak természetes következése volt, hogy a zenggi nyomda föllállítását kapcsolatba hozták a Velenczéből hazajött Gergely mesterrel. Ez és sok egyéb következtetés csak akkor bizonyult tévesnek, mikor tavaly Jagić jelentést tett egy müncheni antiquártól megtekintés végett kapott teljes zenggi misekönyvről,² ugyanarról a példányról, amelyet azután később a Magyar Nemz. Múzeum megvett. Jagić rövid jelentésében kiírta egyebek közt az érdekes utóiratot

¹ Az egész szöveg található Kukuljevičnál, Arkiv za povéštnicu jugoslavensku, I. k. 129. l. és Broznál, Crnice iz hrvatske knjizevnosti, II. k. 113. l. Én a bécsi udvari könyvtárban őrzött példányból idézem a fent lefordított részleteket hí átírásban, csak a rövidítő jeleket hagyva el: »Ove knjige, ke se zovu Naručniki plebanuševi biše štampane v Seni po narēnju počtovanoga gđina Silvéstra Bedričića arhižakna i vikara senskoga . . . i bi štampa svršena po meštru Grguru Senaninu ki navlašči za to dēlo pridē iz Benetakī i svrnē biše v hiži rečenoga gospodina arhižakna miseca avgusta na danī i tri ž. lēthi spasilja našego . ž . f . z.«

² Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie. Anzeiger der phil.-hist. Classe vom 9. Jänner. 1895. évf. I. sz.

is, amely oly váratlan világosságot derített a zenggi nyomda történetére és mely magyar fordításban így hangzik: »1494 augusztus havának 7-ik napján. Ezt a misekönyvet kezdték és befejezték Zenggben. Uralkodott akkor László Magyarország fölséges királya. És a fényes apostoli széken ült Sándor szent atya hatodik pápa. Nyomatott pedig isten engedelmevel és akaratából tisztelendő Baromié Balázstól és tisztelendő Bedričic Szilvesztertől meg Turčic Gáspár diakonustól. Isten áldjon meg bennünket. Amen.«¹

Tehát Gergely mester, aki 1507-ben külön azért tért haza Velenczéből szülővárosába Zenggbe, hogy a *Naručniki plebanuševi* cz. munkát nyomtassa, aki ebben és a következő évben még egy pár glagolita könyvet nyomtatott ugyan csak Zenggben, mondom, Gergely mester nem maga rendezte be vagy hozta magával a nyomdát, amint eddig hitték, hanem a már régebben főnálló és talán egy pár évig nem működő zenggi nyomdában talált betűkkel szedett ki új munkákat. A többször említett *Naručniki plebanuševi* igenis az első könyv volt, a melyet ő Zenggben nyomtatott, de nem, amint azelőtt hitték, egyúttal a zenggi nyomdának az első terméke.

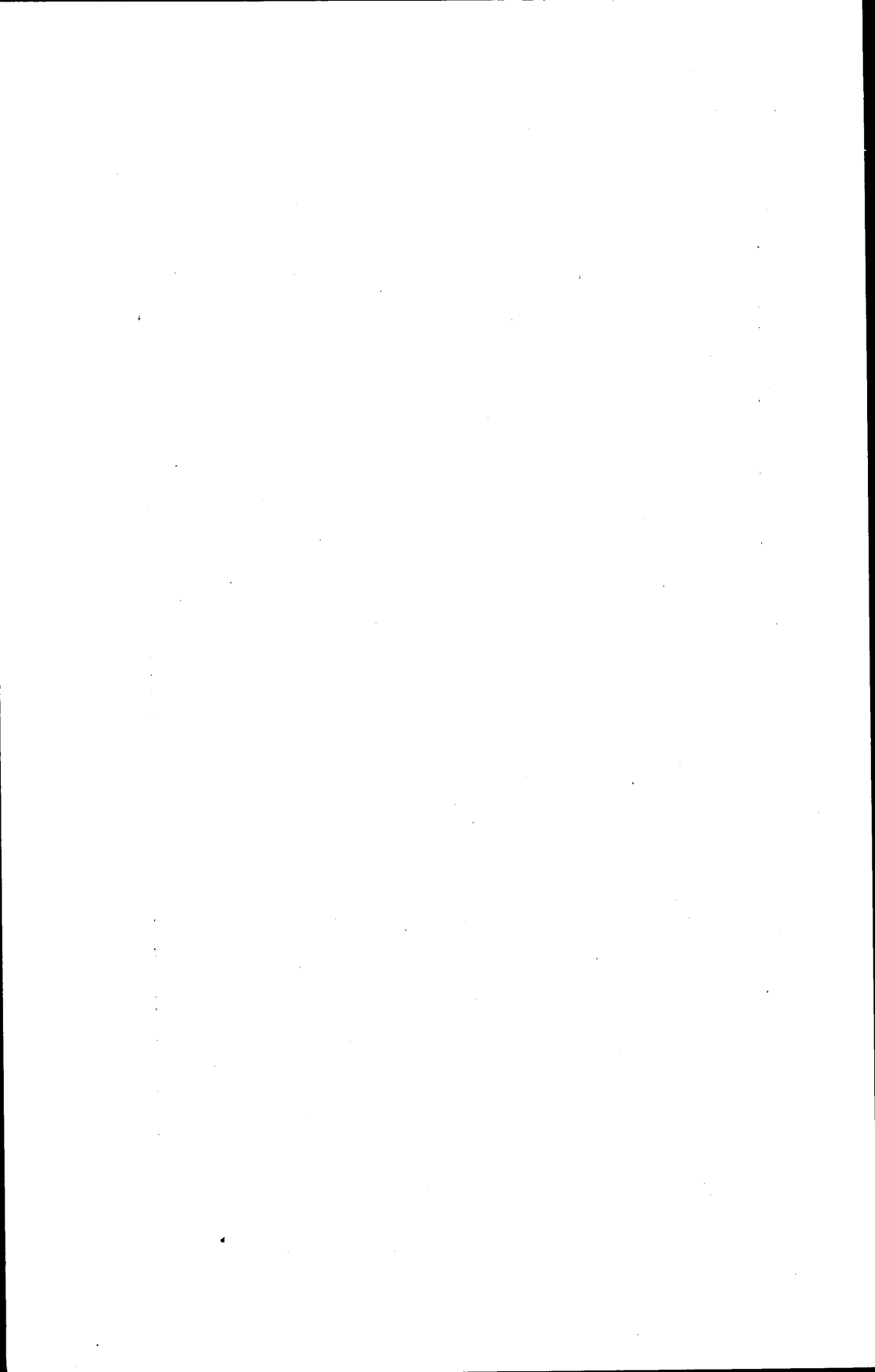
De hát vajjon az 1494-ben nyomtatott misekönyv az első könyv-e, amely a zenggi nyomdából kikerült? Vannak jelek, amelyek arra vallanak, hogy igenis az. A misekönyv a legfontosabb, legszükségesebb egyházi könyv volt; mutatja azt az a körülmény is, hogy az első nyomtatott glagolita könyv, amely 1483-ban, nem tudjuk biztosan, hol került ki a sajtó alól, szintén misekönyv volt; hogy már 1528-ban újra kell glagolita misekönyvet nyomtatni, amely Velenczében lát napvilágot, s nyomban rá 1531-ben megint nyomtatnak glagolita misekönyvet, amely a fumei nyomdának első terméke. De más körülmény is valószínűvé teszi, hogy az első könyv, amelyet a zenggi nyomdában nyomtattak, a mi misekönyvünk volt. Jagié t. i. ugyancsak tavaly egy másik nyom-

¹ Az eredeti szöveget lásd a mellékleten a missale utolsó lapjának legvégén, itt átírásban közlöm: » .č . u . p . g . Mيسةا avgusta danī ž . ovi misali biše početi i svršeni v Seni. Kraljujuči tada svitlomu kralju ugrskomu Ladislavu. I sideči tada na preslě apustolskomī svefimu oču Aleksandru papi šesfimu. A biše štampani s dopušćenemī volju žna ĩa od dmona (sic!) Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića. i žakna Gašpara Turčića. Bī našī spasi Amenī.«

9. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

Az Athenaeum nyomása.

Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyv utolsó lapja.

atott glagolita könyvről is adott pontosabb hírt,¹ amely sokaig valahol lappangott, úgy hogy a legújabb korig nem vettek róla tudomást, ámbár több mint egy század óta emlegették, az igaz czirill horologiumnak tartva; úgy látszik, csak Kopitar sejtette, hogy annak glagolita könyvnek kell lennie.² Ez egy glagolita breviárium, amely az utóirat glagolita és latin szövege szerint Velenczében, 1493 márczius 13-án készült el. Az egyebek közt Haintól is³ idézett latin utóirat csak ennyit mond: *Hunc breviarium impressit magister Andreas de Thoresanis de asula die 13 marcii 1493*. A glagolita utóiratból azonban megtudjuk még azt is, hogy a korrektor Baromié Balázs, zenggi kano-nok volt,⁴ nyilván ugyanaz a Baromié Balázs, aki a zenggi mise-könyv szedésére is felügyelt. Azt hiszem, föl szabad tennünk, hogy Baromié Balázs kanonok nem megy el Velenczébe egy glagolita könyv szedésére felügyelni, ha állandó lakóhelyén, Zenggben is van nyomda, ahol hasonló minőségben működhetett volna, anélkül hogy hosszabb ideig idegen földön kell laknia. De meglehet, sőt valószínű az is, hogy nem Velenczéből hitták, hanem Zenggből küldték, hogy nyomassa ki Velenczében a glagolita breviáriumot; nem lehetetlen az sem, hogy ezzel a küldetéssel szoros kapcsolatban áll a későbbben Zenggben fölállított nyomda keletkezése. Baromié a Velenczében, e régi nyomdai központban szerzett tapasztalatokat, úgy látszik, értékesítette a talán az ő közvetlen felügyelete alatt Zenggben berendezett nyomda fölállításánál. Az időköz, amely a velencei breviárium befejezése, 1493-iki márczius 13-ika, és a zenggi misekönyv elkészülése, 1494-iki augusztus 7-ike közt van — nem egészen 17 hónap — bizonyosan az akkori időben nem túlságos hosszú idő, hogy egy városban felállítsák az első

¹) I. h., továbbá »Ein zweiter Beitrag zur südslavischen Bibliographie« és »Ein dritter Beitrag z. s. B.« című cikkeiben, Anzeiger, 1895. évfolyam VII. és X. szám.

²) »Kopitar hielt es für ein glagolitisches Brevier, dergleichen Torresano auch später druckte.« Safarik, Geschichte der südslavischen Literatur, III. k. 251 l.

³) Repertorium Bibliogr. 3833. sz.

⁴) »Svršenje brevieli hrivackihí Stampani vi Benecich“ po meštrè Andréè Torižanè iz Ažulé. Koreženi pro pre Blaži Baromiéi kanoŋgi crikve seniske. na dni ·vi· miseca marča. ž. u. p. v.,« amit Jagić így fordít: »Finis breviari-orum chroaticorum. Impressa Venetiis per magistrum Andream Thoresanum de Asula correcta per presbyterum Blasium Baromié canonicum ecclesiae Segniensis, die 13 martii 1493.«

nyomdát és egy olyan komplikált szedésű művet nyomassanak ki, mint a milyen a különféle betűkkel és kétféle festékekkel nyomtatott misekönyv. Mi tehát meglehetősen valószínűséggel állíthatjuk, hogy az 1494-ben nyomtatott glagolita misekönyv a zenggi nyomda első terméke és hogy a nyomdát magát 1493-ban állították föl.

E nyomda fölállításával kapcsolatba hoztam Baromić Balázs nevét. Ezt a nevet különben eddig sem nekem, sem másnak, amennyire tudom, nem sikerült máshol is megtalálni; az igaz, eddig nem is igen volt okunk keresni, mert csak tavaly óta érdekel bennünket e név viselője, a mióta Jagić kimutatta, hogy Baromić Balázs 1493-ban Velenczében, 1494-ben pedig otthon Zenggben élénk részt vett egy-egy glagolita könyv nyomtatásában. De éppen e két adat egészen új világot vet régebben felmerült adatokra is. Most már p. o. alig lehet abban kételkedni, hogy az a Baromić Balázs, aki egy 1503-ban kelt okiratban Kukuljević közlése szerint ¹ így szól magáról: *ja pop Blaž Baronić kanonik svete Marie crkve senske* azaz: »én Baromić Balázs pap, a zenggi szent Mária templom kanonoka«, azonos a mi Baromić Balázsunkkal és hogy az *n* Kukuljević Acta Croatica című okiratgyűjteményében csak sajtóhiba — fájdalom, nem az egyetlen! Maga az okirat különben csak annyiban érdekes ránk nézve, mert megtudjuk belőle, hogy Baromić Balázs 1503 július 2-kán még élt és még mindig a zenggi székes egyháznak kanonoka volt, míg másrészt abból a körülményből, hogy az 1507-ben nyomtatott *Naručnik plebanuševī* utóiratában Baromić nevét már nem találjuk, azt lehetne sejtteni, hogy az érdemes kanonok hajlott koránál fogva már részt nem vett a munkában vagy talán már nem is élt. Másrészt föl szabad talán tennünk, hogy Baromić Balázs már 1484-ben is zenggi kanonok volt és akkor azonosíthatnók vele azt az egyszerűen »Balázs zenggi kanonok«-nak hívott egyéniséget, akivel Kukuljević-nél kétszer is találkozunk 1484-ben és 1485-ben.² De mindezeknél sokkal fontosabb és érdekesebb egy már egy pár év óta ismert adat, amely most egészen új világításban tűnik föl előttünk. Már 1887-ben említett Ivančić Iván egy addig ismeretlen, 1496-ban

¹ Acta Croatica, I. k. 184. l. 170. sz.

² Id. m. I. k. 121. l. 108. sz. és 124. l. 110. sz.

nyomtatott glagolita könyvet, amelyet azután 1890-ben Milčetić Iván egész terjedelemben lenyomatott és behatóan ismertetett.¹ Ivančić közlése szerint a könyvecske végén ez állana: *Ja pop Blaž Baramov sin s Vrbnika štopah ovu spovid, a stumači ju s knjig latinskih počtovani gospodin Jakov Blažiolović na let g. nih 1496 aprila 25-dan*; azaz: »Én Balázs pap, Baram fia Verbenicoból nyomtattam ezt a confessiót, fordította pedig latin könyvek-ből a tisztelt Blažiolović Jakab úr 1496-iki április 25-ikén.« De Milčetić cikkéből arról értesülünk, hogy a könyvben nincs kiírva a *sin* illetőleg *sinī* »fia« előtt álló szó, hanem rövidítő jel alatt ez áll *barmvī*, amit Milčetić *Bartolomeovi*-nak olvas. *Ov* a horvátban birtokos melléknévképző, Iván fia pl. horvátul *Ivanov sin*, az tehát kétségtelen, hogy *barmvī*-ban egy ilyen birtokos melléknevet kell keresnünk, mi tehát ezt a szót egészen biztosan kiegészíthetjük egyelőre *barmovī* alakká. De hogy az *r* és *m* közt mi maradt el, azt ezelőtt még csak sejteni sem lehetett. Ma azonban, mikor Baromić Balázs papnak egy már 1493-ban és egy 1494-ben nyomtatott glagolita könyvét ismerjük, amelyek Ivančić és Milčetić előtt akkor még ismeretlenek voltak, nem nehéz a *pop blaži barmvī sinī*-ben fölismerni a mi Baromić Balázs papunkat, ennél fogva *barmvī sinī* semmi egyéb, mint *baromovī sinī*, ez pedig jelentésre nézve azonos Baromić-tyal, amint pl. Iván fiát *Ivanov sin*-nek vagy *Ivanī*-nek lehetett hini. Hogy miért nem írta ki Baromić e munkán teljes nevét? Nyilván mert amúgy is reáismertek, talán azért is, mert nem nagy ügyet vetett rá, hogy e piczi Confessio generalis (*spovidī općena*), amely mindössze 37 lapból áll, az ő közreműködésével látott napvilágot. De belerejtett ezúttal az utóiratba egy apró vonást, melyet hiába keresnénk a két nagyobb munka utóiratában, megtudjuk belőle, hogy Vrbnik (Verbenico) a szülőhelye. Milčetić nem sejthetvén Baromićnak csak tavalys ismeretessé vált előbbi működését, az ő Bartolomeovi *sinī*-jéből szedőt csinál: »Balázs pap, azt mondja, szedő volt, még pedig az első horvát szedő, de nehezebb volna arra a kérdésre felelnünk, hol működött mint szedő, Velenczében, vagy szülőhe-

¹ Poraba glagolice kod redovnika III. reda sv. Franje napisae je O. Stjepan M. Ivančić svedenik istoga reda. Zára, 1887. 23. l. és Starine XXIII. k. 80. s köv. l. Milčetić csakis tollhibából mondhatja, hogy Ivančić művecskéje 1877-ben jelent meg.

lyén Vrbnikben. Ma már ez sem kérdés.¹ Először is tudjuk, hogy Baromić az 1493-ban nyomtatott breviáriumnál csak mint korrektor szerepelt, lehet tehát, hogy az 1496-ban nyomtatott könyvet sem maga szedte és hogy neve csak úgy került az utóiratba a szedőének mellőzésével, mert a szöveg helyességeért, hitelességeért ő volt a felelős. Ami pedig a nyomtatás helyét illeti, az biztosan Zengg volt, mert a betűk, amint már Ivančić mondja,² szakasztott (ad unguem) ugyanazok, mint akár a Zenggben 1507-ben nyomtatott *Naručnikī plebanuševi* akár az 1508-ban ugyanott nyomtatott *Korizmenjaki* (Quadragesimal) betűi. Az utóbbival a sorok száma is azonos, amint megint Milčetić megjegyzi.³ Minthogy most már tudjuk, hogy a Zenggben 1507-ben nyomtatott *Naručnikī plebanuševi* szakasztott ugyanazokkal a betűkkel van szedve, mint az 1494-ben nyomtatott zenggi missale, minthogy továbbá az 1496-ban nyomtatott *Spovidī općena* ugyancsak ezekkel a betűkkel készült, korrektora vagy szedője pedig bizonyosan ugyanaz a Baromić Balázs zenggi kanonok volt, aki a mi misekönyvünk nyomtatásánál is közreműködött: az 1496-ban nyomtatott glagolita könyv csakis Zenggben láthatott napvilágot és nem Velenczében, mert Velenczében tudunkkal ilyen betűkkel nem nyomtattak egy könyvet sem; de addig, míg Zenggben volt nyomda, egyáltalában nem nyomtattak glagolita könyvet Verbenicoban sem, mert ebben a faluban nem is volt nyomda. Hogy egy zenggi pap a szemben fekvő Veglia szigetéről származik, abban természetesen nincs semmi föl-tünő, sőt ha megfontoljuk, hogy Veglia szigete a glagolita írástudásnak valóságos fészke volt, könnyen elképzelhetjük, hogy Baromić már szülőföldjén magába szívhatta azokat a hagyományokat, amelyek alapján belőle később a glagolita irodalom terjesztése körül olyan nagy érdemeket szerzett férfiú lett. A kép, amelyet e férfiú működéséről ez időszertint alkothatunk magunk-

¹ Milčetić maga is az Obzor 1895 januárius 29-ikén megjelent számában nyomban Jagić első közlésének megjelenése után egy névtelenül megjelent cikkecske (Prilog k hrvatskoj bibliografiji) végén fölveti már azt a kérdést, nem azonos-e a *blaži barmovī sinī* a mi Baromić Balázsunkkal: »Možda je »Blaž Barmov«, koji je tiskao g. 1496 »Spovidī Općenu« (Starine XXIII.) ista osoba s Blažom Baromićem, što se mućio oko izdanja misala od god 1494?»

² Poraba glagolice stb. 24. l.

³ Starine, XXIII. k. 81. l.

nak, mindent is összevéve nagyon halvány, de nem szabad elfelejtenünk, hogy másfél évvel ezelőtt még nevét sem ismertük! Amint eddig, könnyen érthető tévedésből, Bedričić Szilveszternek tulajdonították az első horvát nyomda fölállítását, úgy most már, — az eddiginél nagyobb joggal — Baromić Balázs nevét hozhatjuk kapcsolatba e nagy eseménynyel.

II.

A zenggi misekönyv leírása.

A zenggi misekönyv eddig, egy-két egyes lapot nem tekintve, csak egy csonka példányból ismerték, a melyet Brčić Iván a Rad LIX. kötetének 170. lapján irt le és a melyről most Zágrábban sem tudják, hogy hol van.¹ Brčić leírása azonban nem egészen pontos. Tévedés először is, hogy a quaterniok számozásában a 10-ik, azaz az *i* betű maradt volna ki, nem ez, hanem a jóval ritkábban használt 25-ik betű, az *ω* maradt el. Igaz, hogy mind a két betűt már csak számok jelölésére használták a későbbi emlékek, de míg az *i* mint 10-nek a jele folyton ismétlődik, így p. o. a kalendáriumban, a Proprium Sanctorum-ban, mikor az egyes szentek napjain olvasandó mise valamely hónap 10. és 20. napja közé esik, ha a 12 apostolról van szó stb., addig a 700-at jelentő *ω* betű használatára rendszeresen semmi alkalom sem nyílik, nem csoda tehát, hogy a 24-ik betűről, a *h*-ről mindjárt a 26-ik betűre, a *c*-re ugrottak át. Mégis külön meg kell ezt említenem, mert az 1483-ban nyomtatott editio princeps és a Velenczében 1528-ban nyomtatott harmadik kiadás az *ω* betűt is használják az ıvek jelölésénél. A lapok száma természetesen nem változik, akár az *i* akár az *ω* betűt hagyták ki az ıvek számozásánál, tehát csak is a számításban ejtett hiba vagy toll- illetőleg sajtóhiba lehet, ha Brčić azt mondja, hogy az előtte fekvő példánynak 199 levele volt. Az illető példány az első (*a*) quaternio 4. levelével kezdődik és 25-ik (*c*) quaternio utolsó lapjával végződik. Közben hiányzik még az első quaternio utolsó levele és a 16-ik (*n*) quaternio négy levele, mindössze tehát az első 25 ívből egy teljes ív vagyis 8 levél (4 az *a* és 4 az *n* quaternioból). Ennélfogva nem 199, hanem csak 192 (=24×8) levele lehet a csonka példánynak. Múzeumunk

¹ Jagić azt mondja, hogy nem tudja, hogy Szt-Pétervártt vagy Zárában van-e. Ein Beitrag, 3. 1.

példánya, ámbár erősen meg van viselve, csaknem teljes, valószínűleg nem hiányzik belőle több, mint az első lap a kalendáriumból és egy levél szöveg, a mely utóbbi azonban egy beragasztott lapra le van másolva — e lap az n quaternio 3-ik levele, a mely a zágrábi példányban is hiányzik. A kalendárium után következik két levélből álló appendix, a melyet Jagić nem tart teljesnek.¹ Igaz, hogy a nyilván meglazult és azért később beragasztott lapok lehetlenné teszik annak megítélését, nem hiányzik-e itt valami, de Jagić föltevését nem tartom valószínűnek. A kalendárium t. i. az első ív hat levelét foglalta el — minden hónap egy-egy lapon áll, egy levélre tehát két-két hónap kerül — a hátra levő két levelet pótlásokra használták föl. Minthogy az utolsó itt található mise épen befejeződik a 2-dik levél végén, minthogy továbbá az appendix két levele a kalendárium hat levelével épen egy teljes ívet tesz ki, nem tartom valószínűnek, hogy e helyen egy vagy több levél hiányzik. Hiányt csak úgy lehetne itt konstatálni, ha valakinek sikerülne kényszerítő belső okokkal bizonyítani, hogy ennek vagy annak a misének még okvetlenül meg kellett lennie az appendixben. Én olyan misét sem az editio princeps-szel való összehasonlítás által, sem más úton nem tudtam találni.

Csak az appendix után kezdődik maga a misekönyv a mellékleten látható legdiszesebb lapjával, a mennyiben ugyan ilyen szegény kiállításnál diszről szólhatunk. A quaterniok számozása is csak innen indul — az első lapon különben nem találni a várt a jelzést — és c -ig megy, azaz a 27-ik betűig, a mely azonban csak a 26-ik quaterniot jelöli, mert a mint már említettem, a ritkán használt ω kimaradt. E teljes 26 quaternio összesen 208 levelet tesz, ha ehhez hozzá vesszük a missale kezdete előtt álló a kalendáriumot és appendixet tartalmazó egy quaterniot, az egész könyv 216 levélre terjedne. Ebből, ha az n quaternio 3-ik levelét, a mely kiszakadt és írott lappal van pótolva, beleszámítjuk is, csak 215 levél maradt meg, mert a kalendárium első lapja elkallódott. Ezzel teljesen összevág a leveleknek a vétel alkalmával talált, czeruzával bejegyzett számozása, csak épen hogy vigyázatlanságból a 201. és 202. levél közt egy levél számozatlan maradt, úgy hogy

¹ »Dieser Nachtrag scheint nicht complet erhalten zu sein, es dürften noch ein oder mehrere Blätter fehlen.« Ein Beitrag, 5. l.

az utolsó levél 214-iknek van föltüntetve. A teljesen új, eddig ismeretlen részek, a melyeket a múzeumi példányban találunk, tartalmuknál fogva igen fontosak. Ott van mindjárt az annyira jellemző és érdekes adatokat tartalmazó kalendárium, a melyből a csonka példányban nincs semmi. A kalendárium első levele, igaz, fájdalom hiányzik, csak úgy mint a bécsi udvari könyvtárban őrzött editio princepsben is, úgy hogy nem tudjuk, benne volt-e p. o. és ha volt, milyen alakban február 14-ikén a szlávok apostolainak ünneplése. A harmadik kiadásban, a Velenczében 1528-ban nyomtatott misekönyvben vörös betűvel kettős ünnepnek (festum duplexnek) van bejegyezve: *Ćurilai Metudie iš dū. sv. ěž.*¹ Azt sem tudjuk, benne volt-e Szent-Simon, Zára védőszentje, a melyet az 1528-ban nyomtatott misekönyv február 4-ike alatt kettős ünnepnek jelez, »saját városa«, azaz a záraiak számára: *Semiona střca dū sřmu grđu.* Brěić annak idején, mikor még teljes példányt nem ismertek, nagyon csodálkozott, hogy a mi missalénkben nincs külön mise e szent számára. Ide iktatom az említett értekezésének 171. lapján található szavait magyar fordításban: »Az a körülmény, hogy a mi missalénkben nincs meg sem Szent-Domnio (*sv. Dujam*), salonai püspök és vértanu, sem Szent-Simon próféta, Zára védőszentje, annak a jele, hogy a misekönyvet Dalmácián kívül nyomtatták és olyan papok fölügyelete alatt, a kik sem a spalatoí, sem a zárai püspökséghez nem tartoztak és a kiknek nem is volt szándékuk e püspökségek papjait misekönyvvel ellátni, és hogy talán egyes tartományokban akkor ezek az ünnepek még nem voltak divatban.« A megjegyzés első része tévedésen alapul, mert Szent-Domnio föl van említve a kalendariumban illő helyén, május 7-ikén, a mi pedig a misét illeti, igaz, hogy hiányzik a Proprium Sanctorumban, de a 3-ik kiadásban, a melyre Brěić hivatkozik, semmit sem találunk, a mit nem lehetett volna bátran el is hagyni: *Duima bsřpa i mućnka ćeni (!) išći. a. sřca ot přke do přkosti,* azaz utalva van a Commune Sanctorum-ban

¹ Az 1493-ban ugyancsak Baromić Balázs fölügyelete alatt nyomtatott breviáriumban megvan ez az ünnep. L. Jagić, Zweiter Beitrag, 2 l. Megvan különben az editio princepsben is, ahol a kalendáriumban nem hiányzik az illető lap, amint ez Brěić Derie Ilužbe rimskoga okreda svetih Ćirila i Metuda cz. értekezéséből (13. l.) kitűnik. Brěić adatai igen valószínűvé teszik, hogy a mi misekönyvünkben is be volt jegyezve e napon a két szláv apostol ünnepe.

található egy szent számára olvasandó misére. tehát nincs külön mise Szent-Domnio számára. De ha nincs külön mise egy szent számára, akkor tökéletesen elég, ha neve be van jegyezve a kalendáriom illető napjánál, a pap amúgy is tudja, hogy ha a Propriumban nem talál semmit, a Communehez kell fordulnia, a hol a több szenttel közös (onnan a Commune Sanctorum elnevezés!) miseszövegek találhatók. Más, a mit Brčić Szent-Simon prófétáról mond, a kiról az 1528-iki misekönyvben egész külön mise szól: *Misa s̄go Sēmiona*, a melyet a Propriumban február havában Gyertyaszentelő Boldogasszony és Szent-Ágota szűz (február 2—5.) közt találunk. Csakhogy a mi a zenggi misekönyvben a Propriumban hiányzik, az megtalálható az appendixben, a mely Brčić előtt még ismeretlen volt. És ez a múzeumi példánynak másik jelensége, hogy az eddig ismeretlen appendixet is, a melynek létezését eddig sejteni sem lehetett, magában foglalja, még pedig valószínűleg teljesen.

Az appendix a következő miséket tartalmazza: 1. *Misa kada ljudi mrut* (missa tempore mortalitatis hominum). 2. *Misa od prstena* (missa pro sponso et sponsa). 3. *Misa ot preobražnê ḡna* (Missa de transfiguratione domini). 4. *Misa s̄go Semiona koga telo estî v Zadri* = »mise Szent-Simonról, a kinek teste Zárában van«! Jagić erről az appendixről ezt mondja: »Der locale Charakter des Nachtrags ergibt sich daraus, dass auf dem Blatt 2b ein Officium zu Ehren des heiligen Symeon, dessen Reliquien in Zara sind, steht«¹ A többi 3 mise igen gyakran található a régi latin misekönyvekben is függelékül.² Az első mise az 1512-ben Budán nyomtatott misé-

¹ Ein Beitrag stb. 5. l.

² A múzeumban Inc. c. a. 993. számmal jelzett 1495-ben nyomtatott misekönyv így kezdődik: »Incipit missale divinorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis cum certis officiis annexis: utputa de transfiguratione, de pestilentia etc.« E két misét igen gyakran találjuk függelékül, így Knauz A magyar egyház régi mise és zsolozsmakönyvei cz. 1870-ben írt értekezésében a következő években nyomtatott misekönyvekből idéz ilyen függeléket: 1484, 1486, 1490, a már említett 1495, 1498, 1501, 1503, 1507, 1511. A missa pro sponso et sponsa külön föl van említve az 1508-ban Bécsben nyomtatott misekönyv 238. levelén: »Subsequentes missas (utpute Dulcissimi Nominis Jesu, s. Veronicæ, de beato Job, de s. Rocho, s. Leopold, de VII. gaudiis B. Mariæ V., de VII. doloribus B. M. V., pro sponso et sponsa) speciales postquam in rubrica Strigoniensi non habentur, in hac tamen nova impressione quibusvis deo devotis sacerdotibus pro maiore divini amoris incentivo et operis decore subiunxit

könyvben (Nemz. Múzeum könyvtára, Hung. e. 338. d.) a 262. leve-
len még ilyen cím alatt olvasható: *Missa contra mortalitatem seu
pestem, quam papa Clemens sextus instruxit*, ez a mise tehát
kapcsolatban áll a nagy döghalállal, a mely Boccacio Decame-
ronejának háttérét képezi. VI. Kelemen 1342-től 1352-ig volt pápa.
A harmadik mise aránylag későn lett általános, Calixtus pápa
1456-ban a törökökön aratott győzelem emlékére bűnbocsá-
nattal kapcsolta össze. Az editio princepsben nincs meg, az
1528-ban nyomtatott glagolita misekönyvben már rendes helyén
találjuk a Propriumban augusztus 6-ika alatt. A második mise, a
missa pro sponso et sponsa az editio princepsben és az 1368-ban
irt Novák-féle glagolita misekönyvben a consecratiók után, a mise-
könyv legvégén áll (úgy mint az 1512-ben Velenczében nyomtatott
esztergomi misekönyvben); utána már csak az utóirat következik,
tehát itt is függeléknek tekinthető. Az 1528-ban nyomtatott glago-
lita misekönyvben is valószínűleg a végén állt, de a zágrábi
akadémia példányában az utolsó lapok hiányzanak.

Az appendix után következik a misekönyv kezdő lapja, a melyet
a mellékleten bemutatok, egy lap, a mely eddig szintén ismeretlen
volt és annyiban érdekes, mert itt különösen szembe szökik a külön-
bség az editio princeps és a zenggi misekönyv szövege közt, a mint
majd még látni fogjuk. Érdekes ezen a lapon egyúttal az a nagy
betű, a melylyel a második hasáb kezdődik, mert ez a glagolita
B az egész könyvben csak is ezen a helyen fordul elő, tehát eddig
szintén ismeretlen volt.

Érdekes sok tekintetben az utolsó 26-ik quaternio, a mely
c betűvel van jelölve és a Brèictől leirt példányban szintén hiány-
zik. De a múzeumi példánynak fénye-gyöngye természetesen ez
utolsó quaternio utolsó lapja, azzal az utóirattal, a mely sok
fontos kérdést egészen új meglepő világitásba helyezett.

Az előbbieken röviden jeleztem a különbséget az eddig
ismert csonka és a múzeumi csaknem teljes példány közt. Látni
való, hogy az újonnan hozzájött részek igen fontosak. Hogy mit
tartalmaz az utolsó quaternio, azt lehetetlen volt apróra elképzelni,
azt meg épenséggel sejteni sem lehetett, hogy appendixe is volt

impressor fidelissimus.« (l. Dankó József, Magyar szertart. régiségek Esztergom
1871. 6. l. jegyz.) Az 1512-ban Velenczében nyomtatott esztergomi misekönyv
a legvégén közli ezt a misét.

misekönyvünknek. Azt ugyan helyesen következtették a betűk alakjából, hogy Zenggben nyomtatták, de tévedésnek bizonyult immár az a föltevés, hogy csak 1507 körül, a *Naručnikî plebanuševi* után került ki sajtó alól és ezzel halomra dőlt egy egész rakás előítélet, egy pár régebbi adat pedig egészen új világitásba helyezkedett. A kalendárium is, ez a sok apró részecskéjében néha olyan beszédes függelék, sok újat rejt magában. A misekönyv kezdő lapja pedig mintegy teljessé teszi a benyomást, a melyet erről a régi könyvről kapunk.

De hagyjuk most már az összehasonlítást az eddig ismert csonka példánnyal, más kiadásokra se térjünk ki, hanem lapozunk egyszer végig az egész könyven, hogy tiszta képet nyerjünk fő tartalmáról és berendezéséről.

Az elől csonka kalendárium márczius havával kezdődik, a megmaradt 5 levél kalendáriumra következik 2 levél appendix 4 misével (*kada ljudi mrut; počne misa ot prstena; misa od preobraženê; misa sġga semiona koga telo estġ v Zadri*), erre kezdődik a misekönyv maga a számozás szerint az első *a*-val jelölt quaternio első lapján.¹ A misekönyv első főrésze, a Proprium Missarum de tempore után következik az *n* quaternio első lapján az Ordo missae (*pristupae popġ ka oltaru oblēčnġ v pārmenti rečġtġ*), azután jönnek *n* 2 *b*-től fogva a praefatiók, az *n* quaternio 4 levelével kezdődik a Canon missae — tehát csupa olyan dolgok, a melyek ma a nagyszombati mise után találhatók. Erre következnek a Missae votivae néven ismert könyörgések, a melyekkel a következő fejezetben külön foglalkozom. A *p* quaternio 6. levelének 3. hasábján kezdődik a Commune Sanctorum ilyen fölrattal: *Počnjutġ općine sġihġ ot misala*. A *t* quaternio első lapján, a hol a Commune végződik, e szavak állanak: *Svršenie komuna*, nyomban rá következik a Proprium Sanctorum ilyen fölírással: *Početie na vlašnihġ misġ od sġtcġ ot misala*. A Proprium után, kezdve a *ć* quaternio 6-ik levelén, találunk még egy pár misét, azután sequentiákat, benedictiokat, a miről a következő fejezetben lesz szó. Az utolsó lapon egy újnői hézag után olvassuk a vörös betűvel nyomtatott utóiratot. Elöl is hátul is találunk

¹ Ez ív első lapján ugyan nincs meg a várt *a* jelzés, de a 3-ik levél első lapján ott találjuk lent a jobb sarkán az *aa*-t.

sok később tiszta lapokra beírt pótlást, a melyek bizonyítják, hogy a könyv használói jól tudták a latin nyelvet is, a melyben a glagolita papok nem voltak mindig jártasak. Fájdalom, nem találunk mást, mint az isteni tiszteletre vonatkozó jegyzeteket, sehol a legkisebb nyoma sincs annak, hogy kinek a kezében volt, hol, mikor volt, hogy mikép ment át másnak a birtokába ; néma a könyv, mint a sir, csak a bekötés első tábláján belül olvassuk: *Conventus Fluminensis ad s. Hieronymum.*

De a mi misekönyvünk nem csak tartalmánál fogva érdekes, hanem mint nyomtatvány is, hiszen az első Horvátországban nyomtatott könyv. Külseje elég igénytelen, nem az egyszerű préselt bőrkötést értem, a melyről nem tudni, az eredeti-e, hanem kis alakját és szorosan egymáshoz érő sorait, a melyek inkább magánolvasásra szánt könyvnek mutathatnák, míg az 1483-ban valószínűleg Velenczében nyomtatott editio princeps folio alakjával, jóval nagyobb betűivel, a nagy sorközzel, tiszta tökéletes szedésével fennen dicséri névtelen mesterét, ha még olyan szegényesnek is tetszhetik egy-egy gazdagabb kézirat — mint p. o. a bécsi udvari könyvtárban vele együtt őrzött Novák féle 1368-ban készült glagolita misekönyv — mellett. Mindamellet a szedés a mi misekönyvünkben is egészben véve szép tiszta, csak a vörös szedés, a rubrum nem illik mindig bele a sorba, a mint a mellékleten is könnyű észrevenni, habár ott a vörös festék legfeljebb itt-ott ismerhető föl élénkebb vagy halványabb színezeténél fogva, a szerint, hogy frissebb vagy kopottabb az eredetiben. A hol egy-egy szó vagy egy-egy betű nem áll bent a sorban, hanem föl vagy lecsúszott, biztosra lehet venni, hogy az eredetiben vörös és fekete, tehát kétféle külön-külön végzett szedéssel van dolgunk. Különösen föltűnő az ügyetlenség az első lap első (bal) hasábján, később a komplikált szedés már egészen biztos, mert begyakorlott kézre vall. A mi a betűket és a szedést illeti, a zenggi misekönyv nem csak az editio princepstól, a melynek betűi már nagyságuknál fogva egészen más benyomást tesznek, de az 1528-ban Velenczében nyomtatott harmadik kiadástól is elüt. Az utóbbi a lapok egyenlő nagyságánál és a betűkön észlelhető nagyon közel álló méreteknél fogva ugyan első pillantásra hasonlónak tetszhetik, de ha jobban szemügyre vesszük, elég nagy különbséget találunk: a betűk kicsit nagyobbak, úgy hogy ámbár a lap nagysága ugyanaz, csak 35 sor

fér egy lapra, míg a mi misekönyvünkben 37-et találunk, és ámbár a sor kicsit hosszabb, a mi által a lap széle kissébb lesz, mégis valamivel kevesebb fér egy sorba. A zenggi misekönyv szédése tömöttebb és mégis tetszetősebb. Legközelebb állhat a zenggi nyomtatványokhoz az 1493-ban Baromiától Velenczében nyomtatott breviárium; Jagić lehetségesnek tartja, hogy mintául szolgáltak ennek betűi.¹ Addig, míg valaki az 1493-ban nyomtatott glagolita breviáriumot nem ismerteti közelebbről és hasonmást nem közöl róla, a mire talán a zágrábiak nem váratnak sokáig, minthogy a mi misekönyvünk föltalálása új életet adott az egész kérdésnek, addig, mondom, csak az editio princepshez mérhetem a zenggi misekönyvet és a később, de hasonló alapelvek szerint készült harmadik kiadáshoz. Hozzátehetjük a két utóbbihoz még a jóval régebben és nem nyomtatás útján készült, hanem kézzel írt Novák-féle, már fönt említett, 1368-ban befejezett misekönyvet is, mert nemcsak a szövegben, hanem a betűk alakjában is rendkívüli hasonlatosságot mutat az editio princeps ezzel a kézirattal és mert amúgy is csak úgy érthetjük meg az editio princeps és azután a harmadik kiadás technikáját, ha a kéziratokból indulunk ki. A kéziratokban és csakis ezekben érthető két-három betű egymásba fonása, a szedésnél azonban ez nem okoz könnyebbséget, sőt ellenkezőleg, a mennyiben új betűk öntését teszi szükségessé és minden új összetételnél új meg új betűt kíván, azonkívül a sok ligatura szedés közben a keresést megnehezíti, határozottan hátrányos. Hogy mégis annyira utánozták a kéziratokat, az csak abból a kívánságból származhatott, hogy a kéziratokat minél hivebben adhassák vissza és e tekintetben valóban fölötte tanúságos az editio princeps és a Novák-féle kézirat összevetése: mintha amaz csak ennek mintájára készült volna. A zenggi nyomda igen elmés módon fejti meg ezt a kérdést. Sok kapcsolatot egészen mellőz, így p. o. teljesen eltűnt az a sajátságos koczka-halmaz, a mely kéziratokban és az editio princepsben (de még a harmadik kiadásban is) az *ml* összetételt jelenti,² eltűnt a vele rokon

¹ »Die glagolitischen Typen sind kleiner als jene des Zengger Missale 1494, also nicht dieselben, wie ich früher meinte, wohl aber können sie den Zengger Typen zum Vorbilde gedient haben.« Ein zweiter Beitrag 8. l.

² Az a sajátságos *ml* található pl. Geitler Die albanesischen und slawischen Schriften cz. művének a Novák-féle kéziratból vett mellékletén mindjárt a második szóban: Dai *mlte*.

mž összetétel is, a sor fölé nyúló más betűbe irt *o* és *r* is, de a hol még találjuk is két egymás mellett álló betű összetételét, az nem egymásba fonódik, nem kell tehát külön betű rá, hanem egy-egy teljes betű mellé csonka betűrészeket szednek, a melyek akármelyik más betűvel is kombinálhatók. Sőt vannak csonka betűk, a melyek nemcsak egy betűt jelenthetnek, így pl. a glagolita *v* és *t* csak annyiban különböznek egymástól, hogy a *v*-nél lent, a *t*-nél fent kapcsol össze egy vízszintes vonás két derékszögecskét. Mindkettőnek a rövidítése abban áll, hogy ha az előtte álló betű derékszögbe végződik, egyetlen egy különálló derékszögecske fejezi már ki a *v* vagy *t* betűt; hogy melyiket, azt az összefüggésből kell megtudni. Ilyen rövidített *v* található az első lapon mindjárt a második sor középső szavában: *dvora* (l. a hasonmást), míg egy ép így irt csonka *t*-t olvasunk az utolsó lap bal hasábján a 10. sor utolsó szavául: *zltō* azaz *zlatō*. Csonka *á*-t találni pl. az utolsó lapon a jobb hasábnak 2-ik betűje gyanánt: (*usi*) *tavilī esi*, vagy az utóirat második szavában: *avgusta*. Egy elől csonka *l*-et találni az utolsó lap bal hasábjának 12. sorában: (*blago*) *slovlaju*; 2 sorral lejjebb a sor 2-ik szavában látjuk az *l*-nek egy hátul megcsonkult alakját a *posluha* szóban; tőszomszédságában egy csonka *ž*-t *imže*-ben. Ez a pár példa elegendő fogalmat ad arról a nevezetes haladásról, a melyet e tekintetben a zenggi nyomda tett.

A mi a rendes betűk nagyságát illeti, kétféle betűt kell megkülönböztetnünk, a mint az az első lap hasonmásából is világosan kitetszik. Ott mindjárt a négy első — az eredetiben vörös festékkel nyomtatott — sor után következik több sor apró szedés, ugyan olyan apróbb szedést látni a jobb hasáb közepén a két cifra kezdő betű által jelölt evangelium-szöveg közt. Ezt az apró szedést használják a máshonnan, különösen a zsoltárból idézett, nem teljesen közölt szövegeknél, a melyekre hivatkozás történik. A betűk nagyságáról a mellékelt hasonmások elég hű képet adnak, csak egy kicsikét nagyobbnak kell mindent képzelni, még pedig a magasságban az 153: 156 mm. a szélességben 107: 108 mm. arányában. Az épen említett rendes betűkön kívül látni még a mellékleteken félig nagy és egészen nagy kezdőbetűket, a melyek, egy esetet kivéve, az eredetiben vörös festékkel vannak benyomva. Félig nagy kezdő betűk pl. az utolsó lapon a következők: glagolita

z, glagolita *m*, latin *v*, *p*, *s*; az első lapon csak egy félig nagy betűt találunk: egy latin *v*-t. E félig nagy betűk rendes használatát szépen ki lehet venni az utolsó lapon: a mise minden egyes külön része ilyen betűvel kezdődik. E betűk nagyobbára latin betűk, az első íven 55 ilyen latin betű mellett csak 12 glagolitát találunk, a 2-ik íven épenséggel 66 latin betű áll szemben 8 glagolitával. Glagolita betű van különben még más nagyságú és alakú is, a miről az első lap elegendő fogalmat ad.

De mindennél érdekesebb az a két díszes, egészen nagy kezdő betű, az első lap jobb hasábján fönt a glagolita *B*, a közepén a glagolita *V*. Csakhogy nem kell hinni, hogy ezek a díszesebb kezdőbetűk valami sűrűn fordulnak elő: az egész könyvben mindössze kilencszer találni ilyen glagolita kezdőbetűt, háromszor pedig egy elég ügyetlen nagy latin *V*-t. Leggyakrabban ismétlődik az első lap közepén látható valóban szép glagolita *V*. Mellette az otromba latin *V*-t csak azért használták, mert valószínűleg csak egy ilyen glagolita *V* volt a nyomdában.¹ A nagy kezdő *V* aránylag sűrű használata abban leli magyarázatát, hogy a legtöbb evangéliom szöveg úgy kezdődik: *V ono vrime*: »in illo tempore.« A már említett díszesebb kezdő betűkön kívül még csak egy elég csinos

¹ Az első íven ugyan az 1. és 12. lapon találjuk a díszes glagolita kezdő *V*-t, tehát olyan két lapon, mely az ív egy és ugyanazon felén található az ív összehajtása előtt, tehát egyszerre nyomatnak, de egy kis mesterkedéssel még ezt is ki lehetett nyomtatni egyetlen egy ilyen betűvel, ha t. i. a kétszeres szedésen és nyomáson felül (egy kellett a fekete szöveg számára, a másik a vörös számára,) még harmadszor is elővették a félvét, hogy aztán a kezdő *V*-t belenyomják az egyik még üresen maradt helyre, a mi a bizonyosan nagyon csekély számú példányok elkészítésénél nem járt volna túlságos vesződéssel. Később azonban talán mégis inkább úgy segítettek magukon, hogy a hol két nagy kezdő *V* összekerült az ív egy és ugyanazon felén, a csinos glagolita betű mellett egy elég formátlan nagy latin *V*-t is alkalmaztak. Így került volna a latin *V* a 9-es *z* quaternio 2-ik lapjára, míg 14-ik lapján a glagolita *V* áll; a *k* quat. 10. lapjára a latin *V*, míg a 11. lapon díszesebb glagolita társa tűnik föl; csak így kerültek volna össze az ív ugyanazon a felén (a 3. és 11. lapon) az annyira egyenetlen testvérek a 8-as *z* quaternion is (a glagolita írásban kétféle *z* jel van), ha a 3 lapon ki nem felejtették volna a glagolita *V*-t, a mint az üresen maradt hely alakjából lehet látni. Magyarázatra akkor csak az szorulna, hogy miért hagytak az *r* quat. 3-ik levelén a latin, és nem a glagolita *v*-nek üres helyet, holott második nagy *V* nincs ebben a quaternionban. Végre hadd jegyezzem meg, hogy a glagolita nagy *V* még a *b* és *v* quaterniókban is előfordul.

S-et találunk, egyszer (a *d* quaternioban) fekete és egyszer (a 9-es quaterniban) vörös festékekkel benyomtatva, az *n* quaternioban pedig egy *O*-nak szánt üres helyet, a melyet a múzeumi példányban egy fekete téntával rajzolt latin *O* tölt be.

Ezek a kezdő betűk talán bizonyos tekintetben fejlettebb technikát árulnak el az 1483-ban készült editio princeps-szel szemben, a hol a megfelelő helyek, úgy a félig nagy, mint az egészen nagy kezdő betűk számára, véges végig üresen vannak hagyva. Vagy talán azért hagyták itt üresen a helyeket, hogy a tulajdonos saját ízlése szerint befestesse az illető betűket? Annyi bizonyos, hogy a bécsi udvari könyvtárban őrzött példány tulajdonosai nem nagyon siettek e munkával. Mindjárt az első lapon az öt üresen hagyott hely csak gondtalanul fekete téntával oda vetett, teljesen dísztelen betűkkel van kitöltve, legnagyobbrészt egyáltalában ki sem töltötték az üresen hagyott helyeket. Komolyabb kísérletet díszesebb festékekkel kivitt kezdőbetűk bejegyzésére csak az *n*-nel jelzett quaternio 2. és 3. levelén találni, különösen az utóbbi levél első lapján tűnik fel egy latin *O*-t ábrázoló, ügyes kézre valló szakállas férfifej. A Velenczében nyomtatott harmadik kiadásban megtaláljuk ugyan a félig nagy betűket egészen hasonló módon, itt is keverve latint és glagolitát, díszesebb kezdő betű is van, még pedig szép számmal, de ízlés dolgában ezek távolról sem vetekedhetnek a zenggi misekönyv e fajta betűivel. Ez utóbbiakról, különösen a csinos *V*-ről bátran mondhatjuk, hogy kedvezőbb viszonyok közt indulva ki tőlük, egészen új irányt vehetett volna a glagolita könyvek díszítése.

Ha már a nyomtatás technikájáról szólok, említésre méltónak tartom, hogy a zenggi misekönyvben alig találunk sajtóhibát, a mi minden esetre a nagy gondról tanuskodik, a melylyel szedték, és az odaadó szeretetről, a melylyel a javítást végezték. Milyen egészen más e tekintetben a Velenczében 1528-ban nyomtatott harmadik kiadás!

Minden lap 2 hasábra oszlik, egy-egy hasáiban, a mint már egy ízben melleleg említettem, 37 sor van.

Az ívek, a mint már említettem, a glagolita betűk sorrendje szerint vannak jelölve az ív első lapján lent a jobb sarkán: (*a*) *b* *v* *g* (*d*) stb. Az ív belső fele — az ív 3-ik lapján — megfelelőleg *aa*, *bb* stb. jelt visel, a 4-ik ívtől kezdve pedig a könyv végéig e helyett

két vonás járul a quaterniot jelző betűhöz: *g* || , *d* || stb. Itt-ott hiányzik a jelzés, pl. az első iv elején az *a*, az 5. iv elején a *d*, a 3. iv belső félvén a *vv* vagy *v* || jelzés.

A misekönyv nyelvéről egy későbbi fejezetben lesz szó.

III.

Variae Missae, sequentiae, benedictiones.

Az a remény, hogy talán mégis sikerül annak nyomára akadni, milyen forrásból folyhatott a mi misekönyvünk — hogy nem tartom az editio princeps lenyomatának, arról majd a következő fejezetben lesz szó — arra késztet engem, hogy egyes apróságokat, a melyek ha nem is mindig magukban de igenis csoportosításukban jellemzők, pontosan kiírjak. Hátha ez apróságok lajstromával könnyebben ráakadhat valaki a forrásra.

Kezdem a *missae votivae* néven ismert könyörgéseken és a könnyebb összehasonlítás kedvéért folyószámmal látom el az egyes miséket. Ezek a misék a mint már fönt említettem, a *Canon missae* után kezdődnek az *n* quaternio 6. levelén. Minden mise után oda teszem a latin kifejezést is, hátha latin forrásokból is világosság derülne erre a kérdésre, vagy talán a régi misekönyvekben nálamnál jártasabb ember szólna hozzá a kérdéshez, ha nem is ért a szláv szöveghez. A misék czimeit, ha csak lehet, úgy adom vissza latinul, a mint Jagiának a Hervoja-féle kódexről irt értekezésében találom, mert egészen természetesnek tartom, hogy mindenki ebből az értekezésből fog kiindulni, a ki behatóbban kíván a horvát glagolita misekönyvekkel foglalkozni.

1. *Misa v častī anjīmī*: Missa in honorem Angelorum. (n6a.)¹

2. *Mša stīhī apl̄ petra i pl̄*: Missa b. apostolorum Petri et Pauli. (n6β.)

3. *Mša pr̄sti pomoći stīhī*: Missa ad imploranda suffragia Sanctorum. (Ü. ott.)

4. *Misa ĩ. prosti pomoći stetihi* (sajtóhiba *svetihi* helyett): Missa altera ad imploranda suffragia Sanctorum. (n6γ.)

5. *Misa za gonečihī crēkvi*: Missa pro persecutoribus ecclesiae. (n6δ.)

¹ Az idézetekben a latin betű a quaterniot jelenti, a szám a levelet, α, β, γ, δ a hasábokat.

6. *Misa prositi mira*: Missa ad deprecandam pacem. (U. ott.)
7. *Misa za papu*: Missa pro papa. (n7 α .)
8. *Misa za hodečee na puti*: Missa pro iter facientibus. (U. ott.)
9. *Misa za nemočň*: Missa pro infirmis. (n7 β .)
10. *Misa za borišće biskup*: Missa pro congregatione episcoporum. (U. ott.)
11. *Misa erěju za se*: Missa sacerdotis pro se ipso. (n7 γ .)
12. *Misa .b. erěju za se*: Missa altera sacerdotis pro se ipso. (n7 δ .)
13. *Misa treta erěju za se*: Missa tertia sacerdotis pro se ipso. (n8 α .)
14. *Misa za vse redi crkvene*: Missa pro omnibus gradibus Ecclesiae. (U. ott.)
15. *Misa za zborišće*: Missa pro congregatione. (n8 β .)
16. *Misa druga za zborišće*: Missa altera pro congregatione. (U. ott.)
17. *Mša .v. za zľ*: Missa tertia pro congregatione. (n8 γ .)
18. *Misa za sreenie braťe*: Missa pro concordia fratrum. (n8 δ .)
19. *Mša za sablažnenie plt*¹: Missa pro tentationibus carnis. (U. ott.)
20. *Misa za grěhi*: Missa pro peccatis. (o1 α .)
21. *Mša .b. za smu'enie grěh*: Missa pro turbatione peccatorum. (U. ott.)
22. *Mša va otpšćenie gri*: Missa in remissionem peccatorum. (o1 β .)
23. *Mša otgñti zle mi*: Missa ad depellendas malas cogitationes. (U. ott.)
24. *Mš pršti suz*: Missa ad poscendas lacrimas. (o1 γ .)
25. *Misa za pričtela prvá*: Missa pro amico prima. (U. ott.)
26. *Misa .b. za pričtel*: Missa altera pro amico. (o1 δ .)
27. *Za spšhe žiňh*: Missa pro salute vivorum. (U. ott.)
28. *Misa za obětne pričteli*: Missa pro devotis amicis. (o2 α .)
29. *Misa prositi dažě*: Missa ad petendam pluviam. (o2 β .)
30. *Misa prositi vedra*: Missa ad petendam serenitatem. (U. ott.)

¹ A sor végén gyakran találunk csonka szót a misefejekben, mert az utólag vörös festékkal benyomott szöveg számára üresen hagyott hely nem volt elegendő. Néha egész szók is kimaradtak a cím végétől.

31. *Misa oĭgnati tuĉe*: Missa ad repellendas tempestates. (U. ott.)
32. *Misa navlašćna sĭga aĭgusćna za živi i mrtvi*: Missa propria s. Augustini pro vivis et mortuis. (o2γ.)
33. *Misa ĩ. sĭga aĭgusć*: Missa altera s. Augustini. (o2δ.)
34. *Misa protu poganomĭ*: Missa contra Paganos. (o3α.)
35. *Misa za ku ljubo skrbi*: Missa pro qualibet tribulatione. (U. ott.)
36. *Misa ĩ. za ku godi skrbi*: Missa altera pro qualibet tribulatione. (o3β.)
37. *Misa za rimskĭga cešra*: Missa pro imperatore Romano. (U. o.)
38. *Misa za krala*: Missa pro rege. (o3γ.)
39. *Misa za rĕce protu zlihĭ*: Missa pro pugnantis contra crudeles gentes. (U. ott.)
40. *Misa skozi velike tugi*: Missa propter magnos angores. (o3δ.)
41. *Misa va vrime řvane*: Missa tempore belli. (o4α.)
42. *Misa za ku ljubo potrebi*: Missa pro quacunque necessitate. (U. ott.)
43. *Misa prositi mudrost*: Missa ad postulandam sapientiam. (o4β.)
44. *Mša pĕsiti vĕri uĕni i lju*: Missa ad petendam fidem spem et caritatem. (U. ott.)
45. *Misa prositi umileniē*: Missa ad petendam humilitatem. (o4γ.)
46. *Misa prositi ljubve*: Missa ad petendam caritatem. (o4δ.)
47. *Misa prositi utrpĕniē*: Missa ad postulandam patientiam (U. ott.)
48. *Mša za sĕnovistvo mes*: Missa ad postulandam stabilitatem loci. (o5α.)
49. *Mša ki ispvi grĕhi svoe*¹: Missa pro confitente peccata. (U. ott.)
50. *Misa za nepriĕtela*: Missa pro inimico. (o5β.)
51. *Mša za tvoĕćihĭ ņmĭ almž*: Missa pro facientibus nobis elemosynam. (U. ott.)

¹ ki előtt kimaradt za toga, a melyet a legtöbb misekönyvben találunk (editio princeps, Hervoa és Novak-féle kéziratok), vagy za togo, a mit az 1258-ban nyomtatott misekönyvben olvasunk.

52. *Za prietela ki e v uzi*: Pro amico qui est in carcere. (o5γ.)

53. *Mša za plavaju*: Missa pro navigantibus. (U. ott.)

54. *Za nepídne vrime*: Pro tempore sterilitatis. (o5δ.)

55. *Misa kada skoti mruťi*: Missa tempore mortalitatis animalium. (U. ott.)

56. *Kada ljudi mruť*: Tempore mortalitatis hominum. (o6α.)

57. *Za nemoćũka ki e blizu smrti*: Missa pro infirmo, qui est prope mortem. (U. ott.)

58. *Misa za mrtvihĩ prvi danĩ*: Missa pro defunctis; dies prima. (o6γ.)

59. *Mša v dni .v. ili .ž. ili .j. .n.*: Missa die tertio aut septimo aut trigesimo. (o7δ.)

60. *Mša treti danĩ ili .ž. ili .j. ili .k. ni nizloženiẽ umrvžihĩ*: Missa die tertio aut septimo aut trigesimo aut quadragesimo depositionis defuncti. (o8α.)

61. *Mša za umrvšgo bškpa*: Missa pro defuncto episcopo (U. ott.)

62. *Misa za dšu umrvšgo bškp ili ere*: Missa pro anima defuncti episcopi aut sacerdotis. (o8β.)

63. *Misa za popi umrvše*: Missa pro defunctis presbyteris. (o8γ.)

64. *Mša za dšu .ũ. umrvšog*: Missa pro anima unius defuncti. (U. ott.)¹

65. *Misa za ženu umrvšu*: Missa pro defuncta femina. (o8δ.)

66. *Miša za břtju umrvš i za*: Missa pro fratribus et sororibus defunctis. (U. ott.) Minthogy az utólagosan vörös festékkel benyomiatott czím nem fért teljesen el, nem lehet egészen biztosan mondani, hogy mi maradt ki. Az editio princepsben és a 3-ik 1528-ban nyomtatott glagolita missalében csak ennyi áll: *misa za bratiju umrvšu*: missa pro fratribus defunctis, a Missale Romanumban pedig szakasztott ugyanaz a mise ma ezt a czímet viseli: *Pro defunctis fratribus, propinquis et benefactoribus* és hogy ez a czím nem új, mutatja egy Antwerpenban 1573-ban

¹ A Hervoja-féle Missalében e mise más czímet visel, a mi Jagičot tévutra vezette. *Misa za muža umrvšg* nem jelenthet itt: Missa pro mortuo marito, hanem pro m. viro, ennélfogva azután a következő mise is hibásan van fordítva: Missa pro mortua uxore! A Missale Romanum e miséket úgy hívja, hogy: *Pro uno defuncto* és *Pro una defuncta*.

nyomtatott Missale Romanum, mely véletlenül előttem fekszik, és a hol a czim ugyancsak így hangzik: De a Hervoja-féle kódexben ezt találjuk: *Mša z(a) bratiju i sestri* és ezzel összevág, amit Velenczében az 1496-ben nyomtatott Missale Strigoniense CLIX. levelén találunk: *Pro fratribus et sororibus*.

67. *Misa za duše pročivajućih i v cimteri*: Missa pro animis quiescentium in coemeterio. (p1α.)

68. *Misa va obhodni danj*: Missa in anniversario. (U. ott.)

69. *Misa za dše oča i matre*: Missa pro animabus patris et matris. (p1β.)

70. *Za (vsje)¹ duše*: Pro omnibus animabus. (U. ott.)

71. *Misa navlašna za vse duše*: Missa propria pro omnibus animabus. (p1δ.)

72. *Misa druga za vse umrvš*: Missa altera pro omnibus defunctis. (p1δ.)

73. *Za mnoge umrvše*: Missa pro multis defunctis. (U. ott.)

74. *Ošće misa za mnoge umrvš*: Denuo missa pro multis defunctis. (p2α.)

75. *Misa za umrvšago tretj danj krščena*: Missa pro defuncto tertio die baptismi. (U. ott.)

76. *Mša za želējućih pokore*: Missa pro postulantis poenitentiam. (p2β.)

77. *Misa za dšu ot koga dvoit se sp̄*: Missa pro anima eius, de cuius salute dubitatur. (U. ott.)

78. *Mša v časti štje (!) troice*: Missa in honorem s. trinitatis. (p2γ.)

79. *Misa za (!) ispršti mlštj štga dha*: Missa ad expetendam gratiam sancti spiritus. (p3α.)

80. *Misa druga štga duha*: Missa altera sancti spiritus. (p3γ.)

81. *Misa v časti štga križa*: Missa in honorem sanctae crucis. (p3δ.)

82. *Misa bžne devi marie. od prišastva do roistva ĩva*: Missa b. virginis Mariae ab adventu usque ad nativitatem. (p4α.)

83. *Od roistva ĩva do očišćenē misa bžne devi marie*: A Nativitate usque ad Purificationem missa b. virginis Marie. (p4γ.)

84. *Od očišćenē do pske. Misa bžne devi mřie*: A purificationem usque ad pascham. Missa b. virginis Mariae. (p4δ.)

¹ Vs betük ki vannak tépve.

85. *Ot paske do p̄tikost̄i čini b̄žnie dvi m̄rie*: A pascha usque ad pentecosten officium b. virginis Mariae. (p5β.)

86. *Ot p̄tikost̄i do prisastiê*: A pentecoste usque ad adventum. (U. ott.)

87. *Na dni ponovleniê c̄rkve*: In die renovationis ecclesiae. (U. o.)

88. *Na obhodno godšće ponovleniê crikve*: In anniversario renovationis ecclesiae. (p5γ.)

89. *Na dan̄i ponovleniê oltara*: In die renovationis altaris. (p6β.)

90. *Misa v časti svētih̄i ih̄že telesa imutse v mēstê*: Missa in honorem sanctorum, quorum reliquiae habentur in loco. (U. ott.)

E mise után kezdődik a *Commune Sanctorum*. De a misekönyv végén a *Proprium* után találunk még három ide tartozó misét, amelyet azért a folyó számmal ellátva az előbbiekhöz fogok csatolni.

91. *Misa v časti .d. ran̄i božih̄i*: Missa in honorem quinque vulnerum domini. (66α.) A Missale Romanum ezt a misét ma úgy hívja: *Missa de Passione D. N. J. C.*

92. *Misa za gr̄ehi*: Missa pro peccatis. (66δ.) Ezt a misét nem szabad a 20. és 21. szám alatt említett hasonló misékkel összevésezteni, ez utóbbiak nem teljes misék, hanem csak 3—3 rövidke szakaszból álló oratiók, lectio nélkül.

93. *Misa ēju (!) za se*: Missa sacerdotis pro se ipso 67α. Föntebb már 3 ilyen misét találtunk a 11., 12. és 13. számok alatt, de a viszony hasonló, mint az előbbi számban említett. Míg az előbbi helyeken csak oratiókat találtunk, itt teljes misével van dolgunk, amelyben egyebek közt hivatkozás is történik a 11. számú oratióra. Ez a hivatkozás azért érdekes, mert belőle kitűnik, hogy a *Canon missae* és *Commune Sanctorum* közé beékelt és fönt névszerint felsorolt miséket a *Commune*hoz tartozóknak vettek: *Pri-
lěžno te molju. išci v komuni meju misami.*

E pótlékul hozzáadott misék után következik 3 sequentia, még pedig:

1. *Šekvenciê na p̄sku do vznešnê*: Sequentia in pascham usque ad ascensionem. (67β.)

2. *Šek s̄ga tela*: Sequentia sancti corporis. (67δ.)

3. *Šekvenci m̄rvh̄i*: Sequentia pro defunctis. (68α.)

Az eddig ismeretlen utolsó c-vel jelölt iv benedictiókat tartalmaz:

1. *Molitva bl̄viti prstěni*: Oratio ad benedictionem annali. (c1α.)
2. *Čini bl̄viti vodu na kršćenie gne*: Officium benedicendae aquae in epiphaniam. (c1γ.)
3. *Blagosl̄viti vod*: Benedictio aquae. (c4α.)
4. *Znam̄iti sol̄i i v̄du vsaku nedilju*: Benedictio solis et aquae die dominica. (c4γ.)
5. *Molitva bl̄viti barbaru i sočivo*: Oratio pro benedictione Barbarae et leguminum (c5β.)
6. *Na st̄ago st̄epana d̄ekona bl̄viti sal̄i i zob̄i*: Die s. Stephani diaconi benedictio salis et avenae. (c5γ.)
7. *Na dan̄i s̄jo ivana aṗla i eṗlis bl̄viti vino*: Die s. Joannis apostoli et evangelistae benedictio vini. (c6δ.)
8. *Na dan̄i st̄ago Šiksta bl̄vi groz*: Die s. Sixti benedictio uvarum. (c7γ.)
9. *Molitva znamenati zlato i taṁēni i muṛro*: Oratio ad benedictionem auri et thymi et myrrhae. (c7δ.)
10. *Molitavi bl̄viti zlato*: Oratio ad benedictionem auri. (c8δ.)

Az utolsó benedictio, amely, úgy látszik, csak folytatása az utolsóelőttinek, (az arany mellett itt is említés történik a tömjénről és a myrrháról,) már a missale utolsó lapján áll. Utána már csak egy 3 oratióból álló misécske következik, amelyet nem sikerült sehol sem találnom: *Misa v časti b̄ž Šebt̄ena*: Missa in honorem sancti Sebastiani. A szövegben a szentnek a neve ki van teljesen írva: *Šebestiēni*. Erre már csak a vörössel nyomtatott utóirat következik. A Missale Romanum ma csak Fábiánnal együtt ünnepli Szent-Sebestyént január 20-án, a nekik szóló misét meg is találjuk a maga helyén a Proprium sanctorumban: *Na st̄h̄i m̄čnk̄i fabiēna i šeb̄s*. (t4β.) De a misekönyv legvégén hozzátoldott könyörgés, mert hisz nem egyéb, egészen mást tartalmaz, ámbár ugyanannak a Sebestyénnek szól: fohászzkodást, hogy isten háriítsa el az imádkozóktól a döghalált Szent-Sebestyén támogatásával. Szent-Sebestyén ereklyéit hathatós óvószernek tartották a döghalál ellen, az utolsó döghalál pedig 1494-ben ugyancsak még friss emlékezetben lehetett. A szöveg nyelve is elárulja a könyörgések új voltát: *ego* helyett kétszer áll *negovi* (pod *negovimi* ufaniemi és *negovmi* zaslužēn'emī); a szövegben előfordul *ča*=quod, ami különben csak a rubrumban, ott is fölötte ritkán található (da to *ča* dl̄žne službē ofičemī služimo), *činomi* helyett *ofičemī*=officio olvas-

ható az utolsó könyörgésben, aminek párját hiába kerestem az egész misekönyvekben stb. Egyébiránt megtalálható ez az érdekes oratio egészen a mellékleten, hát ha valaki forrását tudná megmondani!

Ezzel befejezem ezt a részt, amelynek leírása sok önmegtadadásomba került. Nem vagyok a nyers anyag közlésének valami nagy barátja, de hosszas tépelődés után mégis eltökéltem magamat a fönt kiirt jegyzék közzétételére, mert nem látok biztosabb módot a forrás megtalálását lehetővé tenni, amelyből a mi misekönyvünk folyt. Bátorított ebben egy fényes példa is, az az eljárás, amelyet mesterünk, Jagió követett a Hervoja-féle missale kéziratról írt értekezésében.¹ Ha Jagiót a sok részlet közlésére talán részben az is bírhatta, hogy ez a gyönyörű és sok tekintetben érdekes kézirat visszavándorol Konstantinápolyba és talán megint hosszú időre vagy örökre elvész a tudomány számára, engem viszont az a körülmény késztetett a könyvünk pontos leírására, hogy megbocsáthatatlan mulasztásnak tartom, hogy már eddig is nem foglalkoztak behatóbban a horvátglagolita misekönyvekkel, de másrészt a mi misekönyvünk sem épen könnyen hozzáférhető, mindössze még egy csonka példány van belőle, azt sem tudni, hol — amelyben azonban a föntemplített benedictiók és az érdekes Sebestyén-könyörgés hiányzanak. Hogy azonkívül az összehasonlításához is szükségem van biztos kiinduló pontul az említett jegyzékre, már a következő fejezetből is ki fog tűnni.

A HUNYADI LEVÉLTÁR MEGSZERZÉSE.

(A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter jelentése az országgyűlés képviselőházához.)

A jelen század második felében indult meg az az áramlat, hogy az európai kormányok és tudományos intézetek a saját nemzetükre nézve becses történelmi kútforrások és emlékek visszaszerzése végett egymással csere-tárgyalásokat kezdtek.

A cseh- és morvaországi tudományos intézetek a svédektől csere útján visszaszerezték azokat a bohémikákat és moravikákat, melyeket tőlük a svédek a harminczéves háború alatt hadi zsákmányképen vittek el; II. Abdul Hamid szultán kárpótlás nélkül adott vissza hazánknak 35 kódexet Mátyás király könyvtárának

¹ L. Missale Glagolicum Hervoiae recensuerunt V. Jagió, L. Thallóczy, F. Wickhoff.